

ZİHNİYET

İnsanların Varlığı Anlamlandırış Şekilleri

Serdar Kaya

serdarkaya.com

derinsular.com

serdarkhan.blogspot.com

Bu kitapçığın ve benzeri çalışmaların en güncel versiyonlarına
aşağıdaki adresten ulaşabilirsiniz:

derinsular.com

[Bu metnin orijinal versiyonu AGOS gazetesinin 19-25 Şubat 2010 tarihli sayısında yayınlandı.]

Son güncelleme: Nisan 2020

© 2020 Serdar Kaya. Bazı hakları saklıdır: Creative Commons BY-NC-ND.

Giriş

İnsanların varlığı anlamlandırış şekilleri, davranışlarına nasıl yansır? James Cameron'ın 2154 yılında geçen bilim-kurgu filmi [Avatar](#) (2009), bu soruyu cevaplandırmaya yardımcı olacak bir içeriğe sahip.

Filmin baş karakterlerinden Albay Quaritch, sorunları sadece güç kullanarak çözme eğiliminde olan bir adam. Pandoralıların Albay'a herhangi bir kötülüğü dokunmuş değil. Ama Albay onları yine de şartlar gereği yok edilmesi gereken bir düşman olarak görüyor ve onlara zerre merhamet duymuyor.

Albay, kendi tarafındakilerin muhalefetine karşı da tahammülsüz. İlgili projeyi yürüten bilim kadını ve kendisine itidal tavsiye eden diğer insanları küçümsüyor. Albay'ın sevdiği şeyler arasında ise, vücut geliştirmek, güç gösterisi ve yok ederek galip gelmek var.

Bir diğer karakter, Parker Selfridge. Düzgün kılıklı bir şirket yöneticisi olan Selfridge, Albay kadar şiddete eğilimli değil. Ancak yönettiği şirketin çıkarları öyle gerektirdiğinde şiddeti bir araç olarak kullanmakta sakınca görmüyor. Zira tıpkı Albay gibi Selfridge de Pandoralıların değerlerini hiçe sayan, peşinde olduğu doğal kaynağı ele geçirebilmek için onları öldürmekte, yaşam alanlarını ve kutsallarını yok etmekte herhangi bir mahzur görmeyen biri.

Filmde başka ilginç karakterler de var. Ancak içlerinde Onbaşı Sully bilhassa önemli. Aynı zamanda filmin başkahramanı olan Onbaşı Sully, pek çok özelliği itibariyle tipik bir Amerikan askeri -- yani genç, bir parça cahil, ve savaşçı. Ancak Onbaşı Sully'yi başkahraman kılan şey, sonradan yaşadığı zihniyet değişimi. Şöyle ki, Onbaşı Sully, baştan bir casus olarak aralarına katıldığı Pandoralıların değer yargılarını ve hayat tarzlarını tanıdıkça, kendi tarafını kötü, haksız ve işgalci bulmaya başlıyor ve neticede taraf değiştirerek eski ordusuna karşı savaşmaya karar veriyor.

Zihniyet ve insan davranışları özelinde filmin en ilginç yönü de zaten bu. İnsan doğar doğmaz çevresindeki kişi ve kurumlar onu şekillendirmeye başlıyor. Aile, eğitim kurumları, dini kurumlar, medya, toplum ve devlet, bir bebek ya da çocuğun hiçbir şekilde başa çıkamayacağı kadar güçlü bir etkiye sahip. Kaldı ki, bir bebek ya da çocuk zaten başa çıkmaktan ziyade adapte olmaya eğilimli.

Peki insan bir yaşa gelip de, dünyayı ve varlığı daha farklı pencerelerden de görebilme ihtiyacı hissederse ne olacak? Bu soruyu cevaplandırmak kolay değil. Zira insanın formatif yıllarında yaşadığı süreci tersine döndürebilmesi pek kolay bir şey olmadığı gibi, belki bütünüyle mümkün bile değil! Yine de, her insan hangi doğrultuda sosyalleştirildiğini, hangi şekle sokulduğunu -- farklı derecelerde de olsa -- sorgulayabilir.

Bu çalışma, böyle bir sorgulama sürecinin sadece kültür, etnisite, cinsiyet, ideoloji ya da inanç gibi kimliğe dair temel öğelerin değil, *insan olmanın dahi ötesine geçme çabasını* gerektiğini vurguluyor. Çalışmanın bir sonraki bölümü, kadınlar ve erkekler arasındaki perspektif farklılıklarına odaklanan bir çalışmaya odaklanıyor. Ardından, *insan-*, *hayat-* ve *dünya-merkezli* üç farklı perspektifin çevreye ve çevre ile ilgili sorunlara nasıl yaklaştığı üzerinde duruyor. Son kısımda ise, çeşitli örnekler eşliğinde genel bir değerlendirme yer alıyor.

Özetle, bu çalışma Avatar filmi hakkında değil. Ama biraz dikkat edilecek olursa, aslında kadınlar, erkekler ya da çevre hakkında da değil. Zira zihniyet denen şey, insan zihnindeki bütün algıları şekillendiren bir entelektüel özü ima ediyor. Bu durum da, zihniyeti her şeyle ilgili kılıyor.

Kadınlar ve Erkekler

Freud, kadınların adalet algılarının erkeklere oranla daha az gelişmiş olduğunu iddia etmişti. O dönemde hakim olan erkek-egemen anlayışın bir yansıması olan bu yaklaşıma göre, kadınlar kolaylıkla hislerinin tesiri altında kalabilen, etik muhakeme kapasiteleri sınırlı olan varlıklardı.

Amerikalı psikolog [Lawrence Kohlberg](#)'in 1958 yılında savunduğu doktora tezi de benzeri bir sonuca vardı. Kohlberg, moral gelişim için [altı aşama](#) tespit etmişti:

Aşama 1: Çocukluk döneminde, ödül ve ceza bilincini edinerek itaat etmeyi öğrenme.

Aşama 2: Çocukluk döneminde “Sen benim için bunu yap, ben de senin için şunu yapayım” şeklinde özetlenebilecek araçsal bir karşılıklılık öğrenme.

Aşama 3: Gençlik döneminde, hakim değerlere uyarak çevrenin onayını almayı öğrenme.

Aşama 4: Gençlik döneminde, görevlerini yerine getirmeye, otoriteye saygı göstermeye ve sosyal düzeni korumaya çalışarak saygın bir kişi olarak tanınmaya çalışma.

Aşama 5: Yetişkinlik döneminde, başkalarına zarar vermediği müddetçe kişinin istediğini yapabilmesi gerektiğini öngören bir yaklaşımı benimseme.

Aşama 6: Yetişkinlik döneminde, kişinin kendi koyduğu “adalet” ya da “karşılıklılık” gibi evrensel kurallar doğrultusunda hareket etme.

Kohlberg'in sonuçlarına göre, kadınlar üçüncü aşamanın ötesine nadiren geçebilirken, erkekler sıklıkla beşinci aşamaya kadar gelebilmekteydi. Peki bu sonuçlar ne kadar doğruydular? Erkekler ile kadınlar arasında gerçekten de böylesine ciddi bir seviye farkı var mıydı?

[Carol Gilligan](#), 1982 yılında yayınlanan [In a Different Voice](#) adlı kitabında Kohlberg'in aşamalarının erkek-merkezli bir perspektifle geliştirildiğini, ve bu nedenle insanların değil, erkeklerin moral gelişimini açıkladığını iddia etti. Zira kadınlar ve erkekler her ne kadar aynı kelimeleri kullansalar da aslında farklı lisanlarla konuşuyorlardı. Kadınlar, erkeklerden farklı olarak, adalet (*justice*) değil, umursama (*care*) kaygısıyla hareket ediyor ve *kurallar ve haklardan ziyade insan ilişkilerini ve sorumlulukları* önemsiyorlardı. Kadınların etik muhakemelerini anlayabilmek için, öncelikle bu temel farklılıkları dikkate almak gerekliydi.

Gilligan, kendi tezini izah etme adına Kohlbergçilerin vardığı sonuçları yeniden değerlendirdi. Örneğin, insanların ikilemler karşısında yaptıkları muhakemeleri ölçmek üzere tasarlanan deneylerden birinde şöyle bir soru yer alıyordu:

Bir adam, acılı bir hastalığa tutulmuş olan eşi için onu iyileştirebilecek bir ilacı satın almak istiyor. Ancak eczacı bu ilaç için adamın ödeyemeyeceği kadar yüksek bir fiyat istiyor. Bu durumda adam ilacı çalmalı mıdır?

Kohlbergçi araştırmacılar bu soruyu, 11 yaşındaki, biri kız diğeri erkek iki deneye sormuşlardı. Erkek denek, adamın eşinin hayatının, eczacının işinden daha değerli olduğunu söylemiş ve buradan hareketle adamın ilacı çalmasının daha doğru olacağı sonucuna varmıştı. Haklar hiyerarşisinden yola çıkan ve hayat hakkının mülkiyet hakkından önce geldiği düşüncesiyle varılan bu sonuç, Kohlberg'in aşamalarına uygundu -- ve dolayısıyla Kohlberg'in tezini doğrulamıştı.

Ancak Gilligan, yaptığı çalışma neticesinde bu sonuçlara farklı bir izah getirdi. Gilligan'a göre, kız deneklerin verdiği cevaplar farklı bir yaklaşıma sahipti. Bu cevaplar, adamın ilacı çalarak belki eşini kurtarabileceği, ama bu yüzden hapse girmek zorunda kalırsa, eşinin tekrar hastalanması durumunda ona yeniden ilaç getiremeyeceği gibi detaylar içeriyordu. Dahası, kız denekler, eczacıyla konuşarak bu duruma bir çözüm aramak, ya da parayı bulmak için başka yollar denemek gibi alternatifler üzerinde duruyorlardı.

Gilligan, Kohlberg'in sunduğu çerçevenin bu gibi yanıtları anlamlandıramayacağını söyledi. Buradaki sorun, söz konusu cevabı veren kişi ya da kişilerde değil, Kohlberg'in erkek-eksenli varsayımlarla şekillenen etik felsefesindeydi. Zira kadınlar etik değerlendirmelerini basit bir haklar hiyerarşisi içinde değil, ilgili ikileme konu olan ilişkiler ekseninde yapıyorlardı. Bu nedenle de, bir ikileme karşılaştıklarında (sözgelimi) hayat hakkı ile mülkiyet hakkını mukayese etmek yerine, örnekteki adamın yapacağı hırsızlığın karısı ile olan ilişkisini ne şekilde etkileyeceği ve ne gibi sonuçlar doğurabileceği konusuna odaklanıyorlardı. Dahası, sorunların çözümü adına iletişime öncelik tanıyor olmalarından ötürü, eczacı ile konuşmayı teklif ediyorlardı.

Gilligan'ın analizi, kadınların ontoloji ve epistemolojileri gibi, etiklerinin de erkeklerinkinden farklı olduğu sonucuna vardı. Erkekler kendilerini bağımsız (*independent*) aktörler olarak görmekte ve hukuki bir hiyerarşiye başvurmakta iken, kadınlar karşılıklı-bağımlılık (*interdependence*) düşüncesiyle ve başkalarına yönelik sorumluluklarını dikkate alarak hareket etme eğilimindeydi. Bu nedenle, kadınların Kohlberg'in aşamalarında yüksek seviyelere çıkmaları mümkün olmuyordu.

Liberaller Marstan, Demokratlar Venüsten

Gilligan'ın erkekler ve kadınlar arasında yaptığı bu ayrıştırma, Türkiye'de 2005-2006 yıllarında yaşanan demokratlık-liberalizm tartışması ile bazı benzerlikler içeriyor. Zira söz konusu tartışmada Atilla Yayla liberal yaklaşımını bireysel haklar üzerine bina ederken, Etyen Mahçupyan ise, atomistik bireylerden yola çıkan bir anlayışın topluma dokunamayacağını, çünkü toplumun tekil ve özel dünyaları değil, ortak bir alanı ima ettiğini ve ortak alanlara dair kararların ancak sağlıklı bir iletişim ile alınabileceğini ifade ediyor. (Tartışmanın detayları için bkz.: Kaya 2017.)

Mahçupyan, cinsiyet bazlı herhangi bir ayrıma gitmese de, insanların algıları, davranışları ve muhakemeleri arasındaki farklılıkları zihniyetler ile açıklıyor olması itibariyle Gilligan ile aynı doğrultuda bir yaklaşıma sahip. Mahçupyan'a göre, haklar-merkezli (liberal) pozisyon, (1) özgürlüğün ne olduğunu tanımlamayı, (2) bu tanıma uygun düşünce ve davranışları makbul görmeyi, ve kimi zaman buradan hareketle (3) liberal olmayanların özgürlük düşmanı olduklarına hükmetmeyi olağanlaştırıyor olması itibariyle otoriter zihniyet ile ilişkili. Kurallar ve prensipler teklif etmek yerine öteki ile birlikte çözüm üretmeye odaklı olan davranışlar ise, demokrat zihniyete dayalı.

Gilligan, kadın ve erkek kimlikleri üzerinden benzeri bir argüman öne sürüyor. Bu argümana göre, erkekler otonom olma kaygısıyla *haklar, adalet, kurallar* gibi konulara yoğunlaşırken, kadınlar ise arkadaşlık gibi değerlere öncelik tanıyarak insanların *istek, ihtiyaç ve ilgilerini* dikkate alıyorlar ve bu nedenle de sorunlarını karşı tarafla iletişime geçerek ve ikna yolu ile çözmeyi tercih ediyorlar.

Bu benzerlik enteresan. Zira demokratlar, liberallerin sürekli kendi dünyalarının içinden konuşmalarından ve bu nedenle demokratları anlayamadıklarından şikayetçiler. Kadınlar da benzeri nedenlerden ötürü erkeklerden yakınıyor değil mi?..

Ekolojik Etik

Bu konunun incelenebileceği güncel örneklerden biri de çevre. Zira küresel ısınma, çevre kirliliği ve nesli tükenen canlılar gibi konulara yönelik farklı yaklaşımları da zihniyetler ile ilişkilendirmek mümkün. Patrick Curry'nin, *Ekolojik Etik* adlı kitabında sunduğu insan-merkezli (açık yeşil), hayat-merkezli (orta yeşil) ve dünya-merkezli (koyu yeşil) şeklindeki tasnif, bu konuda yol gösterici olabilir.

İnsan-merkezli (açık yeşil) ekol, gerek doğadaki diğer hayat formlarını, gerekse doğal kaynakları insanların ihtiyaçları ekseninde araçsallaştırmakta mahzur görmüyor. Çevrenin korunmasını, ancak insan sağlığı tehdit altına girdiği ölçüde gerekli addeden bu ekol, insanlara gözlenebilir bir zararı olmayan çevre felaketlerine kayıtsız kalabiliyor.¹

Hayat-merkezli (orta yeşil) ekol ise, sadece insanları değil yeryüzündeki bütün canlıları merkeze alıyor. Bu ekole göre, hayvanlar (ya da kimi yaklaşımlara göre aynı zamanda bitkiler) insanlara olan faydalarından bağımsız olarak korunmayı hak ediyor. Hayvanların doğrudan kendilerine değer atfeden bu yaklaşım, kendisini sadece gıda endüstrisindeki uygulamaların insan sağlığını nasıl etkilediği gibi konularla sınırlamıyor. Örneğin, Curry, her yıl sadece ABD'de 70 milyon hayvanın laboratuvar deneylerinde kullanıldığını, 5 milyar hayvanın ise fabrika-çiftliklerde zor şartlarda yaşadığını vurgulayarak, hayat-merkezli yaklaşımların bu tür uygulamaların etiğini gündeme getirdiğini ifade ediyor. Bu tür sorgulamalar sonucunda da, fabrika-çiftliklerde hem hayatları boyunca, hem de ölümleri esnasında eziyet çeken hayvanları yememe ya da yapımı esnasında hayvanlara acı verilen ürünleri kullanmama yönünde etik argümanlar ortaya çıkıyor.²

Son olarak, *dünya-merkezli* (koyu yeşil) ekol ise, sadece canlıların değil, ekolojik sistemin bir parçası olan bütün öğelerin korunması gerektiği düşüncesinden hareketle daha bütünsel bir yaklaşım ortaya koyuyor. Bu yaklaşım, Batı kültürünün (ve belki İbrahimi dinlerin) insanı varlığın merkezine koymasına, doğayı ise insanlara tahsis edilmiş bir nimet olarak sunmasına tepkili. Tahakkümün Batı kültüründe artık bir saplantı haline geldiğini ve bu saplantının, erkek-kadın, zengin-fakir, güçlü-güçsüz ilişkilerine olduğu gibi insan-doğa ilişkilerine de yansıdığını ifade eden dünya-merkezli ekol, insanların, içinde buldukları ekolojik sistemin efendisi değil, bir parçası olduğunu fark etmeleri gerektiğini belirtiyor.

Çevre ve Zihniyet

Hayat- ve dünya-merkezli ekoller, çevre ile ilgili basit ve bilindik kaygıların ötesine geçiyor. “Doğaya bu şekilde davranmaya devam edersek bir süre sonra dünya yaşanmaz hale gelecek” gibi ilk bakışta çevreci gibi görünen ifadeleri pragmatist ve insan-merkezli bularak dışlayan bu iki ekol, sadece endüstriyel döneme ait olan ideolojilerin ve hayat tarzlarının değil, modernitenin ve hatta Batı medeniyetinin kimi temel öğelerinin dahi reddedilmesi gerektiğine yönelik imalar içeriyor.

Bu yaklaşım, dünya-merkezli (koyu yeşil) ekolde özellikle güçlü. Dünya-merkezli ekole göre, modernite (1) ben-merkezli hedonizmi körüklüyor, (2) bütün dinlere, ama özellikle doğa ile ilişkiye özel bir önem atfeden antik inançlara tepeden bakıyor, ve bu üstenci tavırları nedeniyle, (3) her

1 Kimi türlerin yokolmasına ya da kimi doğal zenginliklerin zarar görmesine kayıtsız kalmak gibi.

2 Curry'nin verdiği bir diğer örnek ise, Almanya'daki Yeşiller'in kurucu ve liderlerinden Rudolf Bahro'nun, partisinin hayvanlar üzerinde deneyler yapılmasını destekleme kararı almasına tepki göstererek istifa ederken sarf ettiği sözler: “Dün hayvan deneyleri konusunda, parti sözcüsünün 'Tek bir insan hayatı bile kurtarılabilecekse, hayvanlara eziyet edilmesine izin verilebilir' şeklindeki sözleri doğrultusunda bir sonuca varıldı. Bu cümle, insanların bitkileri, hayvanları ve nihayetinde de kendilerini yok edecekleri bir prensibi benimsemiş olmanın ifadesidir.”

daim bireysel bir mücadele içerisinde olan bencil bir insan tipolojisi ortaya çıkarıyor. Varlığı bu şekilde algılayan insanlar, kendileri ile aynı gezegende yaşadıkları diğer varlıklar arasında gerçekte varolmayan sınırlar tasavvur etmeye başlıyorlar.

Problemi bu şekilde tespit eden dünya-merkezli ekol, çözümü, doğadaki varlıkların arasında *sınırlar* değil *ara ilişkiler* olduğunu fark etmekte görüyor. Bir başka deyişle, çözüm, insanların uzun bir sorgulama sürecine girmeleri ve bu süreç zarfında kendileri ile ötekileştirdikleri hayat formları arasındaki keskin sınırları yumuşatarak bir tür uyanış yaşamaları ile mümkün.³

Sonuç

Erkekler kadınları, insan-merkezli düşünenler dünya-merkezli düşünenleri, liberallerin demokratları anlamakta zorlanıyorlar. Kimi aşırı örneklerde ise, anlamak gibi bir kaygı baştan yok. Örneğin, Albay Quaritch, Pandoralıların değil hassasiyetlerini, varlıklarını dahi umursamıyor.

İnsanın farkında olarak ya da olmayarak kendisini ve algılarını merkeze alması sonucunda ortaya çıkan bu gibi küçümseyici tavırlar, basit ayrımcılıklardan dehümanizasyona, oradan da soykırımlara dek geniş bir yelpazeye yansıyan her türlü haksızlığın gerekçelendirilmesini de kolaylaştırıyor. Örneğin, Avatar'daki bazı karakterler, Pandoralılara “mavi maymunlar” demektedirler bir mahzur görmüyor. Aynı kişiler, Pandoralıların kutsiyet attettikleri ağacı hiç umursamadan parçalamayı düşünebiliyorlar. Ağaca atfedilen kutsiyetin bir hakikati olabileceğine ihtimal vermedikleri gibi, ağacın Pandoralılar için ifade ettiği manayı dahi anlamaya çalışmıyorlar. Maddi bir kazanım uğruna Pandoralıları öldürmekten ve yaşadıkları yeri bir savaş alanına döndürmekten çekinmiyorlar. Bunlar ne yazık ki sadece filmlerde rastlanan tavırlar değil.

Hayata belli bir zihniyetin içerisinde ve ilgili zihniyetin önkabullerini sorgulamadan bakmanın bir diğer vahim sonucu ise, kişinin davranışlarının ve tavırlarının bir süre sonra refleksi dönüşmesi, ve kişinin adeta robotlaşması. Bu robotlaşmayı, Avatar'daki bir diğer sahne üzerinden düşünmek mümkün.

Filmin ilk sahnelerinden birinde, Onbaşı Sully kendisini korumak için çevresindeki hayvanları öldürünce Pandora Prensesi onu sertçe azarlıyor ve ona bunca hayvanın ölmesinin gerekmediğini söylüyor.⁴ Daha sonraki sahnelerden birinde ise, Pandora Prensesi'ni avlanmaktayken görüyoruz. Ancak Prenses, yakaladığı avını bıçağıyla öldürmeden önce üzüntülü olduğunu belli eden bir sesle şöyle bir dua ediyor: “*Seni görüyorum kardeşim, ve teşekkür ederim. Ruhun Eywa'ya gidiyor, beden ise burada kalarak İnsanlar'ın bir parçası oluyor.*”

İslam dinindeki helal kesim şartının da buna benzer bir anlayışa dayandığını söyleyebiliriz. Ancak helal kesime dikkat eden dindarların doğadaki diğer canlılar ile bu türden bir ilişki içerisinde olmak bir yana, önlerine kebab olarak gelen hayvanların nasıl yaşayıp öldüklerini umursadıklarını ya da gerçekten bu kadar çok et yemeye ihtiyaçları olup olmadığını yeterince sorguladıklarını iddia edebilmek zor. Ritüellerin ve sıradan addedilen davranışların bağlamlarından soyutlanarak mekanikleşmesi de zaten tam olarak böyle bir şey.

3 Liberalizm, özel teşebbüs ve mülkiyet haklarına verdiği önem nedeniyle, bu çerçevedeki bütün konularda müteşebbislerin lehinde bir tavır alma eğiliminde. Klasik liberallerin çevre konusuna mesafeli yaklaşımları, bu eğilimin en belirgin sonuçlarından biri. Zira klasik liberaller çevre söz konusu olduğunda, liberaller, müteşebbislerin haklarını savunma kaygıları nedeniyle (çevre karşıtı olmamalarına rağmen) bugüne dek hep endüstriden yana tavırlar sergilediler.

4 Pandoralıların, gezegenlerindeki diğer canlılarla (ve hatta bitkilerle) fiziksel olarak da birleşebilmelerine olanak tanıyan bir biyolojik yapıya sahip olmaları da, dünya-merkezli perspektif özelinde önemli.

Bibliyografi

- Curry, Patrick. 2011. [Ecological Ethics: An Introduction](#). Polity.
- Gilligan, Carol. 1982. [In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development](#). Harvard University Press.
- Kaya, Serdar. 2017. [İfade Özgürlüğü ve Dini Hassasiyetler: Charlie Hebdo ve Hz. Muhammed Karikatürleri](#). Liber Plus.
- Kohlberg, Lawrence. 1958. *The Development of Modes of Thinking and Choices in Years 10 to 16*. Doktora tezi, University of Chicago.
- Mappes, Thomas A.; Jane S. Zembaty; David DeGrazia (ed.). 2011. [Social Ethics: Morality and Social Policy](#). McGraw-Hill.
- Sterba, James P. (ed.). 1995. [Earth Ethics: Environmental Ethics, Animal Rights and Practical Applications](#). Macmillan.
- Tong, Rosemarie. 1993. [Feminine and Feminist Ethics](#). Wadsworth.